

177

Т е р е н ь   М А С Е Н К О

~~Розділ 411~~

2 ПОВРАТИМИ ТРАГЕДИЙНОГО ПОДВИГУ

Із повісті "Віта Поштова"

Не можу говорити: в серці
шторм і сльози...

М. К у л і ш.

Хемінгуей казав, що йому подобається тут, в Кохімарі... Я гадаю, це тому, що всі тут заклопотані своїм ділом і не лізли до нього з розмовами про літературу.

І. Х у з е м і.

Я прочитав ці слова спомину кубинського рибалки про Хемінгуея нещодавно і вони мені сподобалися своєю правдивістю. Бо я згадав, що й сорок років тому, коли сходилися разом наші старші товариші — Куліш, Вишня, Досвітній, Хвильовий, Дніпровський, то вони не любили у своєму колі, на спочинку, розмов про літературу. Такі балачки вважалися "кепським тоном" і ніхто з молодших не смів лізти з ними до цього товариства мудрих людей... Не слід було увесь час варитися у "власній ропі"! Наші "старішани", хоч вони тобі були ^{тільки} ~~лише~~ літніми, ще досить молодими людьми, провадили довгі бесіди про мисливство, рибалку, фізичні відкриття... От уже й ^{сп} ~~роби~~ розщеплення атома! І Тичина писав: "Ми штурмуем стратосферу, атомне ядро і сферу"... Тоді в Інституті фізики в столиці України працював геніальний Курчатов.

З товариських бесід на дозвіллі ~~розмов~~ виключалися література і політика. Так було й того дня у гарячому

червні 1932 року, коли старші й молодші товариші влаштували Мисіку, Каляннику і мені випадкові проводи у далеку подорож до Середньої Азії. Щоправда література тепер була на бесіді, але у ~~якій~~ ^{трайбі} значно більшому, ніж самі розмови про неї. Микола Куліш прочитав нам свою нову п'єсу.

Будинок літераторів "Слово" у Харкові. Моя квартира на третьому поверсі, у цьому ж під'їзді ^{поверхом нижче} живе Сосюра, а на четвертому - Лесь Курбас. Головною подією на тій зустрічі був ~~капелюх~~ не наш від'їзд, а читання нової п'єси. Мою квартиру ~~взяли~~ обрали мабуть через те, що до мене часто сходилося багато молоді. От і нині сидять мої друзі: В. Мисик, І. Калянник, С. Борзенко, М. Нагнибіда, В. Котляров, І. Шутов, Г. Литвак... Але ^у центрі за столом зібралися міцним гуртком всі ті, перед ким молодші шанобливо схиляються як перед старшими учителями: Куліш, Вишня, Йогансен, Досвітній, Хвильовий, Дніпровський, Лесь Курбас... Микола Гурійович читає уперше "Патетичну сонату". Читає майстерно, як добрий актор. Репліки матроса Судьби - приглушеним, хрипким голосом. Силою драматичної поеми ми всі вражені, як чудовою трагічною і романтичною казкою! Прозорість слова, пластичність образів. У тому захваті висловлювання наші були дуже короткими. Ми всі зачаровані новим шедевром драматурга... ~~З докладніше про це читання "Патетичної сонати" у моєму домі я написав у розділі цієї ж повісті - "Коли зацвітали черешні", тут не мушу повторюватися.~~ В цьому нарисі хочу коротко простежити взаємини двох: драматурга і режисера, Куліша і Курбаса... Але про саму п'єсу

що може була вершиною у творчості Куліша, принагідно подам такі подробиці. Критика творчості видатного новатора у нашій драматургії ставала все далі остільки фантастичною у своїх нападах і звинуваченнях, що Куліш не міг уже у себе, " вдома", поставити її ні в одному театрі. Мабуть ці обставини гостро відчував Курбас, це викликало у нього тугу й смуток, але за всього бажання не міг він змінити ^{щось} у тому ганебному ставленні розперезаної критики до драматурга і його театру. "Патетичну сонату" поставив театр Таїрова у Москві. На громадському прогляді було все найвище керівництво. У п'єсі не знайдено ніяких ідейних огріхів, вона дозволена до показу глядачам. Автор надзвичайно хвилювався, чекаючи цього висновку... В той день у Куліша в домі був Сергій Борзенко, він нам розповідав: " Дівчина - листоноша принесла телеграму. Таїров сповіщав Куліша, що на громадському прогляді п'єса здобула гарну, високу оцінку... Обличчя Миколи Гурійовича засвітилося неймовірною радістю! Він рвучко витяг із столу червоний папірець, віддав листоноші тридцять карбованців".

Потім почалися і критичні, і захоплені відгуки преси. Дві найбільші ^{центральної} ~~московської~~ газети порівнювали образи "Патетичної сонати" з драматургічними постатями світової класики. Німецький письменник-антифашист Фрідріх Вольф переклав драматичну поему Куліша німецькою і видав у Берліні. Це було єдине видання п'єси за життя автора... Ми бачили ту книжечку в руках Миколи Куліша. Єдину і останню його

радість...

Коли Микола Куліш читав п'єсу, я захоплено слухав, і ніколи приглядався до своєрідного, виразного обличчя Лєся Курбаса. Так близько мені довелося зустрітися з ним уперше. Вже тоді голова Курбаса була посріблена сивиною. Це надавало ще більшої краси якомусь вродженому благородству одного з найбільш тонких і вишуканих інтелігентів навіть у цьому, видатному колі творців. Кожен рух Курбаса, та особливо жести рук і чутлива міміка лиця були сповнені ніж^ного чуття і чистої грації. Зібрана, зважена, глибока думка світилася в прекрасних очах і кожному слові, чуїно підкресленому рухом, жестом, стриманими хвилечками нервової гами захоплення чи подразнення, коли не все йому у творі подобалося.

Лєсь Курбас створив славетний театр, якому надав імення за відміною назви місяця березня - "Березіль". Розвиток і розквіт цього театру не можна уявити окремішно від становлення й виростання блискучого таланту Миколи Куліша... Один видатний лірик у прозі тих днів свою новелу починав словами: "Вчора у "Березолі" безумствувала Ужвій"... Але Наталя Ужвій ішла до успіху та слави не одна. З нею поруч виступала Валентина Чистякова, дружина і друг Лєся Курбаса. У п'єсі "Плацдарм" Ірчана Ужвій і Чистякова грали полських офіцерів, вони були молоді і прекрасні! Вони часто були казково гарні на сцені, немов янголи або демони у спідницях... Наші поети закохувалися у них... "Всі ті чари на сцені вигадані для них Курбас", - казав мені зі

своєю трохи іронічною посмішкою Анатолій Петрицький.
Лесь Курбас мудро оцінив і "придбав" для свого театру
і винятково яскравий та оригінальний талант і цього видат-
ного художника.

✓
"97" Куліша починали своє тріумфальне життя на сцені
у "Березолі". Але театральні пошуки Курбаса все вирос-
тають та ускладнюються і водночас він наповнює драматур-
га на нові теми, шукання, нові нюанси і стиль показу жит-
тя у високій мові драми і комедії. Десять років за моєю
пам'яті свідка і шанувальника широкі двері "Березоля"
все "ломалися" від могутнього приливу захоплених гляда-
чів! Во майже кожна прем'єра - то були все нові "вигадки",
творчі знахідки, чарівні несподіванки і казкової краси
драматургічні відкриття! "чарівні несподіванки" - у слові,
їх сценічному втіленні, у прояві повної сили молодечого
запалу акторів, навіть - у чарівній сміливості оформ-
лення декорацій. І тут заслуга ^к ~~Богданського~~ Вадима Меллера.

На мою думку найцінніше у могутньому талантї та режі-
серській невтомї Лесея Курбаса - це було ^{уміле й тонке} ~~поєднання~~ всіх
його модерністичних шукань з найкращими класичними тради-
ціями українського театру. Найвище і точно розуміння
задання театру на хвилі ^н ~~весняного~~ та буремного часу,
творення нового театру революції!... Проходить помітна
боротьба за утвердження рідної мови, державності. Один
із героїв Куліша виголошує і напівіронічно, та й серйозно
чудовий панегірик своїй мові, проказуючи зі сцени щось із
двадцять синонімів до слова: "говорити"... Тож блискуче

лунає зі сцени каскад барвистих слів: "Говорити, балакати, гомоніти, базікати, жибоніти..." - і так далі, без кінця, підкреслюючи силу, милозвучність, багатство нашої мови... Треба не забувати, що в ті роки ще складалися досить пошлі анекдоти сприводу "українізації". Незважаючи на те, що вже й Маяковський благородно писав: "Ета мова величава и проста". У міщанських колах ще не всі так думали. Привернути любов і пошану до українського театру у найширших колах нашого суспільства - то вже була велика перемога ленінської національної політики братерства народів і рівності мов. І заслуга "Березоля" у тому - величезна!

Комуніст Микола Куліш розумів своє покликання і в цьому, у багатьох його комедіях разюча сатира була скерована проти всякого і всілякого шовінізму, відчуженості, хуторянства, але й проти великодержавницького, панського ставлення до колись гнаних, а нині відроджених Жовтнем мов і культур. Театр свідомо ставив собі глибокі завдання ідейного виховання суспільства. І також - мистецького виховання: добрих смаків, добрих звичаїв і поведінки, гуманності і братерства між людьми... Такою особливою, чарівною і ніжною у любові до людей знедолених за межами нашого оновленого світу, стала комедія Миколи Куліша "Маклена Граса". Маклер у білопанській звірячій державі хоче забезпечити ^{добробут} своїх дітей ціною свого життя, яке застраховане під великий заклад, але потворність всього суспільного ладу і самого вчинку маклера Куліш тонко висміє одною короткою реплікою того "героя", який мовить: "Яка драматургія!"

Ніжно і тепло, з найтоншою чуйністю ^в вибагливого скульптора лішить і вирізьблює постаті своїх люблених героїв Микола Куліш. Головне мистецтво в тому, що драматург створює свої образи, характери, неповторні й виразні вдачі дієвих осіб — щоразу в дії, в ситуації, в діалозі. Вони вимальовуються поступово і часом повільно, у великій психологічній правдивості і закономірності. Це те, що ми звемо найбільшою пластичністю у творенні характерів та образів драматургії. Як Пушкін намреслює і завершує мистецьке творення яскравого типового характеру в невимушено граційній віршованій новелі або поемі, як Чехов у найскладнішій ситуації безпомилково правдиво зводить людські характери у їх взаємодії і виростанні, — так Микола Куліш з найглибшим відчуттям і тактом зображує характери цільні і правдиві.

Було й за його віку і пізніше чимало драматургів, які обмежували своє завдання у творенні персонажів, лише окреслюючи їх побіжними й випадковими дотепами, репліками, побутовими чи навіть "газетними" ситуаціями і приклеєними гуміарабіком словесними "характеристиками", але ті водевілі так і залишались убогими і скороминущими. Могутній талант Куліша був завжди вищий від такого поверхового творення драматургічних образів. У передмові до німецького свого перекладу п'єси Фрідріх Вольф писав: "Патетичну сонату" — що досі найкращу драматичну українську поему у світовій літературі — можна порівняти лише з такими драматичними поемами, як "Фауст" і "Пер Гьент".

На одній із дискусій в Домі Блакитного, коли виступав

Лесь Курбас, із зали хтось кинув йому голосну і роздратовану репліку: "Та що ви, вважаєте Куліша генієм, чи що?" Курбас на мить спинився, потім різко відповів: "Так, я вважаю Миколу Куліша людиною геніальною!" Тоді точилася гостра дискусія про український театр, Курбас аргументовано і нещадно критикував деякі ~~мистецькі~~ засади, які він вважав відсталістю, у мистецькій діяльності Гната Юри, а йому так само непримиренно відповідали опоненти. Взаємна критика була відверта й щира, на рівних засадах. Так само журнали, друковані органи могли відповідати один одному поразу. То була обстановка шляхетної рівноправності.

На ~~всесвітніх~~ ^{народних} зборах видатний режисер дозволяв собі виступати не часто. Весь його час поглинав театр. Але в дискусії, на трибуні Лесь Курбас був гарячковий і напружений, мов командир у бою. Тоді його обличчя ставало прекрасним. Природжену і виховану вродливість сповняло таке глибоке одухотворення, що ця людина з гострими рисами лица, обрамленого чорносрібною шевелюрою, здавався мені схожою у своїй пристрасності ^і пориві на карпатського орла-~~беркута~~ ^{зовні}. Хто ж був, трохи менш поназний, але ще рвучкіший та гостріший у мові Куліш, — сокіл? Так, побратався сокіл з сизокрилим орлом. У всіх дискусіях про шляхи і дальший розвиток нашого театру Куліш і Курбас стояли на спільних засадах: мали однакові уподобання, наміри, погляди на практичне втілення своїх мистецьких ідей.

Мені невідомо, оскільки ^і часто вони стрічалися поза театром, у побуті. Я вже згадував, що у під'їзді ~~хочу~~

де жив Курбас, ~~жени годі~~ *Метисам* письменники: В. Сосюра, Ю. Смолич, К. Гордієнко, І. Маловічко... Майже щодня мені доводилося зустрічатися на сходах чи у дворі будинка "Слово" Курбаса і Валентину Чистякову. Але я кожного разу не бачив на тих сходах Куліша, крім того дня, коли він читав у моїй квартирі "Патетичну сонату". У Миколи Гурійовича могли бути зустрічі з Курбасом у його мешканні, драматурга. Але напевне найбільше справ вони обопільно чинили в "Березолі", поміж і разом з колективом театру.

Є чимало
~~Значення~~ свідчень ~~кавалеризмів~~ того, що Микола Куліш був дуже уважний до порад, намірів, побажань свого друга режисера. Навіть у деталях оформлення спектаклів, викінчення або доповнення сцен у драматургічному тексті, Наведу такий приклад. У Харкові в другій половині двадцятих років існували дві могутні торговельні напівкооперативні чи напівконцесійні організації: Ларьок і Церобкооп. Вони запекло конкурували між собою. Коли одна випікала для міста паланиці, мов сонце, то друга хотіла їх зробити ще кращими або й дешевшими хоч на півкопійки за фунт. Червонець і копійка були надзвичайно цінними і стійкими. Організації ті рекламували себе навіть через театри...

~~Але~~ Курбас вставляє в нову комедію Куліша "рекламну інтермедію". І от виходять на сцену Мар'ян Крушельницький і Йосип Гірич і починають виспівувати, один вигукує: "Ла-ларьок! Ла-ларьок!" -- а другий підхоплює своє: "Це-роб-цероб -- Церобкооп!!" У залі регіт гомеричний... Напевне з часів Миколи Садовського ніхто ще не бачив такої талано-

витої пари, як Гірняк і Крушельницький! Але особливо - коли вони разом, упарі... Мої друзі казали: "Коли вони на сцені удвох, то вони абсолютно неперевершені і геніальні!" Навіть із простих собі інтермедій напрочуд винахідливий Лесь Курбас міг робити маленькі шедеври комедійні...

Звісно, що Микола Куліш давав йому згоду на такі "чужеродні" вставки у свої п'єси, та напевне ще й допомагав у їх створенні. І вони ніяк не шкодили чудовим, повним лірики комедіям Куліша!

Зовсім не можна уявити собі діяльності і триумфального походу "Березоля" в народ - без численних п'єс Куліша! І так само ~~важно~~ важко було б збагнути розквітання сили таланту Куліша, який у всіх найкращих драмах завжди стояв на грані геніальності, - без допомоги творчої, без втілення його мистецької мрії у показі чудового колективу сонцесяйного "Березоля"!

Я кажу - "сонцесяйного", бо Курбас і Куліш у мистецтві незмінно полюбляли все світле, радісне, що славить життя і кличе до життя! Навіть драми і трагедії трактувалися Курбасом у плані оптимістичної слави життя... А комедії у його творчій мрії - ставали ще світлішими, повними бризок сонця, сміху, людських веселощів...
(двох лицарів духа і мистецтва.)

Коротко кажучи, не можна уявити двох велетнів наодинці, насамоті: Курбаса - без Куліша, і драматурга - без режисера. Всі видатні театри світу виростили разом з певними видатними драматургами свого часу, часто й самі народжували їх. Театр піднімає драматургічні таланти, але

ї вони підносять і стверджують його. Особливо - коли є спільна єдність мети і ясне розуміння мистецьких завдань. У відсутності такої мети і ясного розуміння Курбас і Куліш звинувачували своїх мистецьких супротивників і заперечували їх. Зовсім не мистецькі причини дали перемогу цим останнім. Може тут і ~~повторення~~ повторення чудної біблійної легенди про сім корів.

Вони не любили розмов про драматургію. Вони невсипущо ї захоплено творили її. Вони були такими чесними і чудово світлими синами свого народу, що тільки найчорніша зненависть до української культури могла так злочинно припинити їх благородний труд. Це міг зробити лише ^{той} товстий і безчесний радник найвищих нелюдів, якого поет А.Малишко назвав привселюдно катом українського народу.

Після довжезної перерви вийшли тільки посмертні видання творів Куліша, у Москві раніш, ніж у нас. У передмові до видання "Патетичної сонати" і "Маклени Граси", в "Искусстве" 1964 року, О.Дейч каже: "Непоследовні (сбивчивые) позиції драматурга стали приводом не лише для різкої критики, але й для безпідставних політичних звинувачень. Це і спричинилось до трагічної загибелі М.Куліша: в 1934 році він був арештований". Правду кажучи, тут зіграли свою роль не "непоследовні позиції" драматурга, а безмежна підлість верховодів у часи культу особи.

Два могутні творчі побратими - Куліш і Курбас і шлях життєвий закінчили однаково трагічно. Як тисячі їх чесних друзів і страшне місце одне: Соловки... Але нові покоління нашого народу не забудуть їх творчого подвигу. Священна пам'ять радісно сяє у відроджених їх трудах!

Київ, березень
1968

М. Масенко